

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.1

УДК 352:30-042.75:81'371

ПРОБЛЕМИ УРБАНІЗМУ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>**Бортнікова А. В., д. політ. н., професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки**

Міста є предметом всебічних досліджень істориків, соціологів, економістів, філософів, політологів, юристів, культурологів та ін. Теоретичні засади дослідження міст і проблем урбанізму загалом як об'єктів наукової рефлексії мають сталу традицію і спираються на класичні праці знаних зарубіжних фахівців (Е. Берджес, Ф. Бродель, М. Вебер, Л. Вірт, Р. МакКензі, Р. Парк, М. Тихомиров). Здійснено аналіз міжпредметного характеру змісту поняття «місто» в царині суспільно-політичних відносин. З'ясовано досягнення вчених в галузі урбаністики для виявлення змісту і спрямованості процесів соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку людських спільнот в окремі періоди їхньої історії. Розвиток міст, повсякдення жителів цих міст залежать від територіально-адміністративного устрою держави, її політико-правової системи і, відповідно, організації влади. Характер управління в містах визначається рівнем соціально-економічного розвитку міста, його географічного розташуванням, соціального і етнічного складу населення та ін.

Показана роль міст у становленні Західної цивілізації та демократії. Доведено, що характер міських поселень в Україні, їх просторові і демографічні характеристики значною мірою є похідними від радянських тоталітарного і авторитарного режимів з притаманними ним плановою економікою та інститутом прописки. Місто як феномен розглядається й у семіотичному аспекті, як своєрідна знакова система, яка детермінована певною ідеологією. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятниках, архітектурних спорудах тощо. Розкрито погляди П. Бурдьє на зміст просторових характеристик міста, які відбивають соціальну диференціацію й ієрархію і, відповідно, мають суспільно-політичну спрямованість. Охарактеризовано відносно новий напрям політологічних досліджень міст в Україні – політичну урбаністику.

Ключові слова: місто, історія міст, урбаністика, соціологія міста, сфера суспільно-політичних відносин, політична урбаністика.

Bortnikova A. The problems of urbanism as an object of scientific reflection

Cities are the subject of extensive research by historians, sociologists, economists, philosophers, political scientists, lawyers, cultural scientists, etc. The theoretical foundations of the study of cities and problems of urbanism in general as objects of scientific reflection have a long tradition and are based on the classic works of well-known foreign specialists (E. Berdges, F. Brodel, M. Veber, L. Virt, R. Mc Kensi, R. Park, M. Tihomirov). The cross-curricular nature of the content of the concept of «city» in the field of socio-political relations has been analyzed. The achievements of urban scientists have been investigated in order to identify the content and orientation of the processes of socio-economic, socio-political and cultural development of human communities in separate periods of their history.

The evolution of cities, their daily life depended upon the territorial-administrative device of the state, its political and legal system. The nature of governance in cities was determined by the level of the social and economic development of the city, its geographical position, social and ethnic composition of the population. The role of cities in the formation of Western civilization and democracy has been shown. It has been proved that the character of urban settlements in Ukraine, their spatial and demographic characteristics are to a large extent derived from Soviet totalitarian and authoritarian regimes with their inherent planned economy and institute of residence. The city is also considered as a phenomenon in the semiotic aspect, as a kind of sign system, which is determined by a certain ideology. Urban space explicitly or implicitly incorporates a dominant ideology that is manifested in street names, slogans, monuments, architectural structures and more. P. Bourdieu's views on the content of the spatial characteristics of the city, reflecting social differentiation and hierarchy and, accordingly, have socio-political orientation, have been revealed. A relatively new area of political studies of cities in Ukraine – political urbanism – has been characterized.

Keywords: city, history of cities, urban studies, sociology of the city, sphere of socio-political relations, political urbanism.

Категорія «місто» у дослідженнях сфери суспільно-політичних відносин займає особливе місце, оскільки міста є не лише надбанням розвитку людства, а й значною мірою їх джерелом: міста відігравали і продовжують відігравати вирішальну роль у розвитку людської цивілізації. Якщо в середині минулого століття міста-мільйонери були в кожній сьомій країні світу, то на сьогодні – в кожній третій. На планеті нараховується близько 456 міських агломерацій з населенням понад 1 млн жителів, у них зосереджено приблизно 2/5 городян і 1/5 усього населення світу (понад 1,4 млрд осіб) [1, с. 4].

Міста є предметом всебічних досліджень соціологів, істориків, економістів, філософів, політологів, юристів, культурологів тощо. Фактично урбаністика перетворилась на окрему міжпредметну галузь, яка своєю чергою поділяється на більш вузькі предметні області (історична урбаністика, політична урбаністика, соціальна топографія міста, урбаністична семантика та ін.). Звернутися до зазначеної проблеми автора спонукало те, що дослідники часто невиправдано звужують евристичний потенціал цієї категорії, залишаючи за лаштунками усе багатство урбаністичної проблематики, яка має тенденцію до ускладнення й генерування все нових гібридних форм життєдіяльності соціуму.

Метою статті є аналіз евристичного потенціалу дефініції «місто» в наукових дослідженнях сфери суспільно-політичних відносин.

Міста були і залишаються центрами культури, економіки, фінансів та політико-адміністративного управління; в містах зосереджено інститути влади, там вирує політичне життя, формуються відповідні моделі місцевої демократії і громадянської участі. Міста є центрами соціальних інновацій й технічного прогресу тощо. Відповідно, досягнення вчених в галузі урбаністики слугують орієнтиром для виявлення змісту і спрямованості процесів соціально-економічного, політичного та соціокультурного розвитку людських спільнот в окремі періоди їх історії.

Теоретичні засади дослідження міст і проблем урбанізму загалом, як об'єктів наукової рефлексії, мають сталу традицію і спираються на класичні праці таких знаних зарубіжних фахівців як Е. Берджес, Ф. Бродель, М. Вебер, Р. МакКензі, Р. Парк, М. Тихомиров та ін. Серед сучасних вітчизняних вчених, які плідно працюють у галузі урбаністики, слід назвати таких дослідників як М. Алфьоров, Я. Верменич, О. Гуржій, А. Заяць, А. Івченко, М. Капраль, В. Кривошеїн, І. Прибиткова, О. Прищепа, В. Шандра та ін.

Помітний слід в науці залишили напрацювання фундаторів Чиказької соціологічної школи (Р. Парк, Е. Берджес, Л. Вірт, Р. МакКензі). Їх основна ідея полягала в організації ефективного контролю над різноманітними процесами, що відбувалися в місті. З погляду Р. Парка, концепція міського розвитку ґрунтується на трьох принципах: соціальному атомізмі, просторовій мобільності та соціальній взаємодії. Учений приділяв особливу увагу зв'язку соціальних змін із просторовими характеристиками процесів колективної поведінки [2, с. 17, 18, 19].

Коли йдеться про наукові засади вивчення міст, майже не обходиться без посилань на думки М. Вебера щодо соціології міста, впливу міст на розвиток людства, починаючи від часів Середньовіччя. Розкриваючи роль міст у становленні західної цивілізації та демократії, видатний соціолог писав, що «західне місто у стародавні часи..., було тим місцем, де здійснювався перехід із невільного у вільний стан, завдячуючи можливості доходу, що надавало грошове господарство. Теж саме можна говорити і про середньовічне місто, особливо всередині країни, і чим тривалішою була ця діяльність, тим безсумнівно здійснювався цей перехід, тому, що тут... міське населення проводило цілком свідомо на те спрямовану станову політику» [3, с. 362].

Міста, які добилися самоврядування, реалізували принципи колективної виборної влади на противагу авторитарному та ієрархічному світові духовних і світських феодалів. В містах Північної та Центральної Європи, за висловом М. Вебера, «міське повітря робить людину вільною», тому, що з часом, який завжди нетривалий, «хазяїн втрачав право *власності* на свого кріпосного або раба... Отже, станові відмінності в місті зникали – бодай настільки, наскільки вони характеризували звичні поняття свободи і несвободи» [Там само, с. 363].

М. Вебер писав, що західне місто «було не лише економічним місцем торгівлі й промисловості, політично (як правило) – фортецею і місцем гарнізону, адміністративно – судовим округом, але також скріпленням присягою *братерством*. Його символом у стародавні часи були загальні вибори, у середні віки воно було скріплене присягою “комуни” і було у правовому відношенні “корпорацією”» [Там само, с. 371]. Отже, у наведених висловленнях видатного соціолога вочевидь простежується процес генези демократії, її детермінації економічними і політичними чинниками, способом життя середньовічного міста тощо.

Грунтовний аналіз соціальної і суспільно-політичної ролі міста в історії людства здійснив Ф. Бродель у фундаментальному доробку «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» (1995). Зокрема, він вважав, що європейські міста існували під знаком свободи, яка не знала собі рівних: «вони розвивалися як автономні світи й по-своєму. Вони перехитрували державу, збудовану за територіальним принципом: ця держава складатиметься повільно й виросте лише за безкорисливої допомоги міст і, до того, стане збільшеною й часто-густо безбарвною копією їхньої долі» [4, с. 440].

Л. Вірту належить одне із влучних формулювань поняття «місто». Воно визначено як «відносно велике, залюднене і постійне поселення соціально гетерогенних індивідів» [5, с. 100]. Учений заперечував правомірність визначення міста «лише на підставі розміру» (2,5 тис.), вважаючи його довільним. Не важко довести, зауважував він, що спільноти, які мають менше, ніж довільно встановлене число жителів, але

перебуваючи в радіусі впливу великих міських центрів, «можуть претендувати на звання міських більшою мірою, ніж великі поселення, що існують відособлено у переважно сільському ареалі» [Там само, с. 100].

Загалом Л. Вірт, оцінюючи роль міста в людській цивілізації, писав, що вплив, який міста здійснюють на соціальне життя людини є більш значущим, ніж може засвідчити питома вага міського населення, оскільки «місто все більше стає не просто місцем, де сучасна людина живе і працює, а й стимулюючим і регулюючим центром економічного, політичного й культурного життя, що втягує у свою орбіту найвіддаленіші спільноти земної кулі й об'єднуючі в єдиний космос різні території і види діяльності» [Там само, с. 93–94].

Продуктивним, на думку вітчизняної дослідниці Я. Верменич, видається розгляд міста, «як геосоціокультурної системи, що має територіально-географічний, архітектурно-планувальний, соціально-економічний, культурно-інформаційний виміри. При цьому враховується роль міста як центру впливу та його ідентифікаційної функції, а також ролі міста у формуванні різного роду взаємопов'язаних просторів: комерційного, соціального, рекреаційного, культурного та ін.» [6, с. 9]. За іншим визначенням, яке більш універсальне, місто – це «втільнення і трансляція певних кодів, цінностей, політичних і культурних правил, що полегшують сприйняття визначених форм колективного життя та соціальної згуртованості» [7, с. 13].

Сучасний польський учений-медієвіст Г. Самсонович справедливо зауважує, що формулювання поняття «місто» соціологом буде іншим, ніж у археолога чи архітектора або економіста. Більш того, європейське місто, попри його значні відмінності в Азії або іншій частині земної кулі, має певні характерні ознаки й у слов'ян, і у германців й угро-фінів [8, с. 1]. Разом із тим, міста у межах окремих історико-географічних регіонів відрізняють специфічні риси і власний шлях розвитку.

За висловом Ф. Броделя, міста – «це ніби електричні трансформатори: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей» [4, с. 413]. Знаний учений, акцентуючи увагу на головних властивостях міста, писав, що «не існувало міста без неодмінного поділу праці й не було жодного бодай трохи прогресивнішого проти попереднього поділу праці без втручання міста». Він зазначав, що «ніколи не можна було відокремити місто від села так, як відокремлюється вода від масла: в один і той самий час існували роз'єднання й зближення, розмежування й возз'єднання»; або інша його влучна теза: «нема здорового дерева без пагонів від того самого кореня, нема й міста без передмість» [Там само, с. 414, 419, 434]. Отже, семантичний лад тверджень Ф. Броделя, що тяжіє до афористичності, наповнено глибоким теоретичним змістом і несе в собі значне методологічне навантаження. Вони корисні для вивчення суспільно-політичного ладу і сучасних міст, і урбанізованих поселень більш ранньої доби, включаючи середньовіччя.

Розкриваючи зміст невід'ємного зв'язку соціології міста з політичною демократією, Л. Вірт зазначав, що у спільнотах, чисельність індивідів в яких переходить поріг, за яким кожен може знати іншого і усі мають змогу зібратися в одному місці, виникає потреба в опосередкованій комунікації і в реалізації індивідуальних інтересів через делегування. У місті набувають сили інтереси, зазвичай через представництво. Окремий індивід мало чого вартий, але до голосу представника дослухаються з повагою, приблизно пропорційно кількості людей, від імені яких він виступає [5, с. 106].

Місто відігравало особливу роль у структурі феодального суспільства, оскільки саме воно стало вирішальним чинником його еволюції. Привілеї і вольності, набуті західноєвропейськими, а згодом й іншими містами Центральної та Східної Європи, створили їх жителям статус особливого стану – міщан і бюргерства, до складу якого входили представники непривілейованих груп населення: ремісники, дрібні торговці, урядники, купецтво, господарські слуги тощо, які все голосніше заявляли про свої права. Політичне визнання новонародженого «третього» стану сприяло виробленню в суспільстві нової системи цінностей, де права людини не визначалися лише її спадковою належністю до привілейованих станів. У цьому сенсі міста заперечували засадничі принципи феодального правління, засновані на правах вищих стосовно нижчих [9, с. 133].

У працях провідних учених, фахівців із проблем урбанізму знаходимо пояснення логіки становлення і розвитку соціальної топографії міст, яка залежала від його соціальної структури і роду занять його жителів. У середньовічних слов'янських містах існував поділ міст на внутрішню фортецю (дитинець) й навколишній його посад («предграддя», «предгороддя»). У великих містах аристократичні квартали розміщено в місті, а демократичні – у передмісті. Жителі передмість, або посаду прагнули поселитися безпосередньо до стін фортеці, що слугувала захистом для нових поселенців, але не дуже віддаляючись від річки. Основна маса жителів посаду належала до ремісників і торговців, для яких важливим було мати зручний доступ до води, потрібної у великій кількості для такого ремесла як гончарство й кушнірство. Тому, якщо фортеця, населена князівськими слугами і дружиною, намагалася розташуватися на вершині пагорбів, передмістя спускалося донизу, до води. Так формувалася яскрава протилежність між аристократичним «містом» і демократичним «подолом», де розміщено двори ремісників, осілих окремими слободами гончарів, кушнірів, теслярів та ін. «Передмістя зазвичай значно перевищували територію замку, відрізнялись від нього не лише розмірами, а й складом населення», писав відомий російський учений М. Тихомиров у монографії «Стародавні руські міста» (2008) [10, с. 184–185].

Морфологію українських міст, їх структуру, як і більшості європейських міст на етапі їх становлення підпорядковано соціальній структурі, яка поставала як наслідок соціальної диференціації. Так, структура середньовічного міста формувалася не за наперед продуманим планом, – вона, певним чином відбивала характер соціальних відносин, відмінності в матеріальному й соціальному становищі людей, а також як результат конкуренції жителів міста, яке, наприклад, задавало магдебурзьке право [11, с. 97–134]. Топографія

міст, з одного боку, відбивала процеси соціальної диференціації і майнового розшарування населення, з іншого – формувала демократичний потенціал районів міста, де компактно проживали міщани-ремісники, купці, слуги та інші представники поспільства. Тобто, соціальна топографія міста значною мірою ставала породженням місцевої демократії.

За влучним висловом сучасного вітчизняного публіциста Т. Возняка, який розглядав інститут самоврядування середньовічних міст із погляду його демократичного потенціалу, – «відносно самоврядна чи відносно демократична структура суспільства облаштовувала/укладала навколо себе свій життєвий простір – простір міста, будувала його під свої потреби і вимоги власної демократії» [12, с. 218, 221].

Сучасна урбанізація досягла планетарних масштабів і дедалі посилюється. Проте її витoki сягають XVIII ст., коли на фоні глибоких матеріальних і соціальних змін (промислова революція, ліберальні реформи) сталися важливі трансформації у життєдіяльності міських поселень. Середньовічне місто з його неодмінними укріпленнями, вузькими темними вуличками та антисанітарією поступово відживало. Натомість формувалося місто модерне – відкрите для розвитку, нових технологій, соціокультурних та управлінських відносин і практик. Місто, котре дедалі менше залежало від держави, а більше – від діяльності та мобільності його жителів, які прагнули вдосконалювати своє життя в цьому просторі [13, с. 5].

Місто має цікавити нас не лише з погляду ретроспективного аналізу, а і його сьогодення і майбутнього як середовища, де формуються оригінальні локальні політичні режими з неповторними практиками організації демократичного урядування. У Європейській хартії міст II (Маніфест нової урбаністики) зазначено, що європейські міста, як «колективна дійова особа», несуть відповідальність за побудову такої системи управління містами, «яка враховувала б нові вимоги демократії, зокрема в її вимірі, заснованому на участі. Міста є важливим чинником необхідного поштовху демократії в наших суспільствах» (ст. 4 і 13) [14].

Характер розвитку міст, їх зовнішній вигляд, система планування, а також процеси урбанізації загалом детермінують політичний режим, що існує в державі (за умови його тривалого існування). Характер міських поселень, їх просторові і демографічні характеристики в Україні значною мірою є похідними від радянських тоталітарного і авторитарного режимів часів панування комуністичної партії, з їх специфічним розумінням прав і свобод людини. У цьому контексті показовим є інститут прописки, запроваджений у 1930 р., що став однією з найбільших перешкод на шляху внутрішньої мобільності в колишньому СРСР. Цей інститут виконував одночасно функції дозволів на проживання та засобу контролю міграції населення в межах Радянського Союзу. Громадянин фактично ставав заручником штамп у паспорті, оскільки без прописки він не міг влаштуватися на роботу, а проживання у будь-якому місці без прописки було заборонено аж до розпаду СРСР. Систему прописки в Україні офіційно скасовано з прийняттям нового положення про документи, що посвідчують особу від 2 вересня 1993 р. Водночас на практиці різниці між старою радянською системою прописки та новою системою майже не існувало.

У 2004 р. після кількарічного обговорення набрав чинності Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», яким внесені зміни в стару систему реєстрації [15]. Основною відмінністю нової системи обов'язкової реєстрації від системи прописки є можливість вибору громадянином місця проживання, праці та одержання послуг будь-де на території країни. Головне, що цей закон регулює відносини, пов'язані зі свободою пересування та вільним вибором місця проживання в Україні, що гарантуються Конституцією України і закріплені Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Концепцією про захист прав людини та основних свобод і протоколами до неї, іншими міжнародними договорами України, а також визначає порядок реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання і встановлює випадки їх обмеження.

У доповіді Світового банку «Україна: огляд процесів урбанізації» (2015), що ув'язує динаміку змін чисельності населення з динамікою економічного розвитку та репрезентує новітні просторові характеристики й тенденції, зазначено, що за два останні десятиріччя (до початку російської агресії) у галузі державної політики у сфері міського планування спостерігався застій і воно обтяжене спадком централізованої планової економіки. Централізована розробка генеральних планів і планів зонування «є неефективним, дорогим процесом, відірваним від реалій на місцях. Він також є недостатньо прозорим та неприйнятним для пропозицій громадськості й громадського обговорення» [16, с. XIX].

Місто як феномен може розглядатися й у семіотичному аспекті. Соціум, економіка, культура – своєрідні знакові системи, відповідно й місто має розглядатися як така система. Оскільки знаки і символи за своєю природою ідеологічні, семіотичний простір міста не може не бути не ідеологічним. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятників, архітектурних спорудах тощо [17, с. 46, 48]. Не випадково, що одним із перших кроків представників національно-патріотичних сил, що потрапили до місцевих рад унаслідок перемоги на виборах у 1990-ті й наступні роки в Україні, – кардинальні зміни в топонімії, масове перейменування об'єктів міської інфраструктури, видалення радянської символіки та руйнування пам'ятників, які не відповідали ідеології українського національного й державного будівництва. Логічним кроком щодо унормування діяльності міських рад у цьому напрямі стало прийняття у квітні 2015 р. Верховною Радою України Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [18].

Символи несуть як демонстративну, так і приховану інформацію, особливо коли йдеться про просторові форми. У цьому контексті показовими є узагальнення П. Бурд'є, який вважав, що в ієрархізованому суспільстві не існує простору, який би не був ієрархізованим і який (простір) не визначав би ієрархію і соціальну дистанцію у більш або менш деформованому і, особливо, замаскованому вигляді. Йдеться про масштаби пам'ятників, трибун, почесні місця, верхню або нижню частини публічних зібрань, авансцену або куліси, фасади і задвірки, правий або лівий бік зібрань тощо [19, с. 36, 38]. Характеризуючи політико-владні відносини, П. Бурд'є використовує поняття «привласнений простір», який є одним із місць, де влада «стверджується і здійснюється, без сумніву, в самій прехитрій формі – як символічне або приховане насилля: архітектурні простори, чий безмовні накази адресуються безпосередньо до тіла, володіють ним так само, як палацовий етикет...» [Там само, с. 38].

Обґрунтовуючи відносно новий напрям політологічних досліджень міст в Україні – політичну урбаністику, сучасні дослідники вважають, що політична урбаністика спрямована, з одного боку, на вивчення саме політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту, а з іншого – на відпрацювання політичних механізмів гуманізації відчужених міських просторів. На думку науковців, політична урбаністика своїм предметним полем охоплює і державну, і недержавну соціально орієнтовану діяльність із дизайну та проектування міського простору «зادля покращення існуючих публічних територій і вирішення численних міських проблем. Урбанізм формується як неоідеологія, свого роду новітня постнекласична ідеологічна течія, а політична урбаністика постає як новітній міждисциплінарний напрям досліджень, який є своєрідною філософією творення повсякденного життя – за межами приватних помешкань» [20, с. 253].

Отже, матеріали вчених різних поколінь та галузей науки засвідчують, що в усі часи міста перебували під впливом великої кількості культурних, соціальних, економічних, політичних та інших чинників, які сьогодні посилюються процесами глобалізації, масової міграції, активізації політичної участі й розвитку інформаційних технологій. Зазначені процеси лише множаться та розкривають все нові можливості для наукового пошуку. Водночас вони генерують виклики, які потребують вироблення комплексних міждисциплінарних знань і підходів для адекватного реагування на зазначенні процеси.

Бібліографічний список:

1. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. Кривошеїн, О. Висоцький, В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. проф. В. Кривошеїна. Т. 1. Дніпро: 2018. 289 с. URL: http://dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Monografia_Urban_Tom%201.pdf (дата звернення: 13.04.2020).
2. Парк Р., Берджесс Е., МакКензі Р. Місто. *Погорілий О. І. Соціологічна думка XX століття*: навч. посіб. Київ: Либідь, 1996. С. 116–120.
3. Вебер М. *Город. Вебер М. Избранное. Образ общества*; пер. з нем. Москва: Юрист, 1994. 704 с.
4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.
5. Вирт Л. Урбанізм як образ життя. *Вирт Л. Избранные работы по социологии*: сб. переводов; пер. з англ. Николаев В. Г.; ответ. ред. Гирко Л. В. Москва: РАН ИНИОН, 2005. С. 93–118.
6. Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали «круглого столу» 24 верес. 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка. Київ: Ін-т суспільн. досліджень, 2008. 88 с.
7. Місто й оновлення. Урбаністичні студії / [редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко]. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2013. 360 с.
8. Samsonowicz H. *Życie miasta średniowiecznego*. Wydawnictwo: Poznańskie, 2017. 240 s.
9. Кремель М. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 544 с.
10. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Санкт-Петербург: Наука, 2008. 350 с.
11. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.
12. Возняк Т. Філософічні есе. Київ: Дух і літера, 2016. 590 с.
13. Від мурів до бульварів. Творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. редактор О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України, 2019. 608 с.
14. Європейська хартія міст П. (Маніфест нової урбаністики) від 29 травня 2008р. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9-European-chart.pdf> (дата звернення: 13.04.2018).
15. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України № 1382-IV від 11 грудня 2003 р. Редакція від 16.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> (дата звернення: 25.09.2019).
16. Україна: огляд процесів урбанізації / Міжнародний банк реконструкції та розвитку, 2015. 218 с. URL: <https://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065> (дата звернення: 25.09.2019).
17. Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое пространство города. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 квіт. 2018 р.). Дніпро: ЛізуновПрес, 2018. С. 46–48.

18. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 13.04.2018)

19. Бурдые П. Социология политики / пер. з фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.

20. Хома Н. Політична урбаністика: концептуалізація правового поля. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. N. VI. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2016. S. 250–257.

References:

1. Osobystist' i social'ni instituty v urbanizovanomu suspil'stvi: misto Dnipro: monografija: v 2 tomah / V. Kryvoshei'n, O. Vysoc'kyj, V. Nikolenko ta in.; za zag. red. prof. V. Kryvoshei'na. T. 1. Dnipro: 2018. 289 s. URL: http://dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Monografia_Urban_Tom%201.pdf (data zvernennja: 13.04.2018).

2. Park R., Berdzhes E., MakKenzi R. Misto. *Pogorilyj O. I. Sociologichna dumka XX stolittja*: navch. posib. Kyi'v: Lybid', 1996. S. 116–120.

3. Veber M. Gorod. *Veber M. Izbrannoe. Obraz obshchestva*; per. z nem. Moskva: Jurist, 1994. 704 s.

4. Brodel' F. Material'na cyvilizacija, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. T. 1. Struktura povsjakdenosti: mozhlyve i nemozhlyve / per. z fr. G. Filipchuk. Kyi'v: Osnovy, 1995. 543 s.

5. Virt L. Urbanizm kak obraz zhizni. Virt L. *Izbrannye raboty po sociologii*: sb. perevodov; per. z angl. Nikolaev V. G.; otvet. red. Girko L. V. Moskva: RAN INION, 2005. S. 93–118.

6. Datuvannja mist jak problema istorychnoi' urbanistyky: jevro-pejs'kyj ta ukrai'ns'kyj dosvid: materialy «kruglogo stolu» 24 veres. 2008 r. / za zag. red. V. G. Panchenka. Kyi'v: In-t suspil'n. doslidzhen', 2008. 88 s.

7. Misto j onovlennja. Urbanistychni studii' / [redkol.: S. Shlipchenko, V. Tymins'kyj, A. Makarenko, L. Males, I. Tyshhenko]. Kyi'v: FOP Moskalenko O. M., 2013. 360 s.

8. Samsonowicz H. Życiemiastaśredniowiecznego. Wydawnictwo: Poznańskie, 2017. 240 s.

9. Krevel'd M. Rascvet i upadok gosudarstva; per. s angl. pod red. Ju. Kuznecova i A. Makeeva. Moskva: IRISJeN, 2006. 544 s.

10. Tihomirov M. N. Drevnerusskie goroda. Sankt-Peterburg: Nauka, 2008. 350 s.

11. Bortnikova A. V. Misceve samovrjaduvannja na Volyni: suspil'no-politychni tradycii' i suchasnyj proces decentralizacii': monografija. Luc'k: Vezha-Druk, 2018. 372 s.

12. Voznjak T. Filosofichni ese. Kyi'v: Duh i litera, 2016. 590 s.

13. Vid muriv do bul'variv. Tvorennya modernogo mista v Ukrai'ni (kinec' XVIII – pochatok XX st.) / vidp. redaktor O. P. Rejent. Kyi'v: In-t istorii' Ukrai'ny, 2019. 608 s.

14. Jevropejs'ka hartija mist II. (Manifest novoi' urbanistyky) vid 29 travnja 2008r. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9.-European-chart.pdf> (data zvernennja: 13.04.2018).

15. Pro svobodu peresuvannja ta vil'nyj vybir miscja prozhyvannja v Ukrai'ni: Zakon Ukrai'ny № 1382-IV vid 11 grudnja 2003 r. Redakcija vid 16.04.2017 r. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15_III_Vseukr.nauk.-prakt.konf.\(m.Dnipro,20kvit.2018r.\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15_III_Vseukr.nauk.-prakt.konf.(m.Dnipro,20kvit.2018r.)). Dnipro: LizunovPres, 2018. S. 46–48. (data zvernennja: 25.09.2019).

16. Ukrai'na: ogljad procesiv urbanizacii' / Mizhnarodnyj bank rekonstrukcii' ta rozvytku, 2015. 218 s. URL: <https://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065> (data zvernennja: 25.09.2019).

17. Vershyna V. A., Myhajljuk A. V. Semyotycheskoe prostranstvo goroda. Urbanistychni studii': suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku: zb. materialiv

18. Pro zasudzhennja komunistychnogo ta nacional-socialistychnogo (nacysts'kogo) totalitarnyhzhyhmiv v Ukrai'ni ta zaboronu propagandy'hn'oi'symvoliky: Zakon Ukrai'ny № 317-VIII vid 09.04.2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (data zvernennja: 13.04.2018)

19. Burd'e P. Sociologija politiki / per. z fr.; sost., obshh. red. i predisl. N. A. Shmatko. Moskva: Socio-Logos, 1993. 336 s.

20. Homa N. Politichnaurbanistika: konceptualizacija pravovogo polja. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. N. VI. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2016. S. 250–257.